

БОРБЕ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

СЕДМОДНЕВНИ МАРШ БИО ЈЕ НАПОРАН

У вези са пробијањем јаких немачких снага у Ужице (цела 104. ловачка дивизија из правца Вишеграда) и њиховим јачим снагама уопште на сектору Чачак - Краљево и могућностима упада јаких немачких снага из Ужица у Ваљево, где није било снага НОВЈ (осим виших штабова), Главни штаб Србије већ 9. новембра упућује хитну депешу штабу 14. корпуса да упути 45. дивизију на сектор Ваљева, правцем Јагодина - Крагујевац - Горњи Милановац - Лзиг - Ваљево, са основним задатком: затворити све правце од Ужица ка Ваљеву.⁸¹

Добивши депешу од штаба 14. корпуса, штаб 45. дивизије издаје 11. новембра 1944. године заповест О. бр. 13. штабовима бригада за усиљени марш са просторије Параћин - Куприја - Јагодина на просторију Ваљева, на којој је поновљен задатак добијен од Штаба 14. корпуса и бригадама наређена организација овог марша, па је Штабу 23. бригаде наређено: да бригада 12. новембра, рано ујутру изврши покрет са просторије Рековац, да 13. законачи у Крагујевцу, 14. новембра стигне на просторију с. Лелићи - Дебело брдо (југозападно од Ваљева). Један батаљон упутити правцем Ставе - Пецка - Љубовија, са задатком затварања правца према Љубовији. Са остала три батаљона избити на Повлен са задатком затварања правца Рогачица - Пећута - Ужице - Варда, са главним наслonom на Повлен.⁸²

Био је то један од најтежих, али не и најтежи, усиљени марш у борбеној историји 20. и 23. бригаде 45. дивизије. Време је било очајно хладно. Позна јесења киша, повремено са сус-

81) 36. НОР, I, 15, док. 1.

82) 36. НОР, I, 15, док. 5.

нежицом, пратила је све јединице 45. дивизије свих осам дана марша. Црни врх и Маљен били су под снегом. Пuteви су због дубоког блата били скоро непроходни.

Марш је био добро организован, с дневним циљевима и организованом исхраном и преноћиштима. Како се предвиђало да ће у току покрета бити тешкоћа са исхраном, бригада је понела из Поморавља извесне количине резерве хране, а успут су интенданкти батаљона, изричито преко месних НО одбора набављали потребне количине хране. Исхрана је тако била мање-више редовна, са два дневна топла obroка, једно рано ујутро и други око 20 часова.

Захваљујући изванредном самопрегору огромне већине бораца и старешина, овај напорни марш се одвијао у реду и несметано, онако како је то било наређено у дивизијској заповести. Дневно се прелазило и преко 20 километара. Тако дугачка дневна километража захтевала је од бораца и старешина изванредне напоре и залагања, поготову што је било веома хладно. Људство је имало слабу одећу и обућу, многи борци били су скоро боси.

Маршевали су недавно мобилисани борци, који нису имали ни искуства, ни кондиције, па је било случајева малодушности, додуше ретких. Штабови батаљона и команде чета остварили су потпуну контролу готово сваког појединца на маршу, а организоване су и мање патроле од оданих и поверљивих бораца које су се кретале на извесном одстојању иза јединице и борце који су заостајали приводили штабовима батаљона. Чланови СКОЈ-а, са којима су пред марш били организовани састанци актива, провлачили су се кроз колоне и храбрили изнемогле борце и малодушне појединце. Маршевска дисциплина била је добра. Ред маршевања био је: 3, 4, 2. и 1. батаљон, затим бригадна противколска чета, бригадна интендантура и остале приштапске јединице.⁸³⁾

Седамнаестог новембра 1944. године, 23. НО бригада са Ужичким НОП одредом, налазила се на линији Варда - Косјерић. На њиховом левом крилу биле су две бригаде 23. НО дивизије, које је 23. бригада имала да смени на њиховим положајима. Тога дана штаб 45. дивизије издао је заповест О.бр. 17. штабовима бригада за садејство јединицама Црвене армије приликом пресецања комуникације Пожега - Ужице којом су

⁸³⁾ Драгољуб Ж. Мирчетић, »Двадесета српска бригада у борбама на сектору Пожега - Ужице«, Титово Ужице, *Ужички зборник*, 1982, бр. 11, стр. 171-192.

се извлачиле немачке јединице из Групе армија »Е«, али да цела дивизија истовремено мора да изражава операцијска офанзивна дејства којима ће прилагодити свој борбени распоред на овој просторији. Пошто на тој територији није било обавештајних органа, јер нису још биле формиране команде места, ни команда подручја, штаб 45. дивизије је у својој заповести посебну пажњу обратио обавештајној служби нареди-вши штабовима бригада да према непријатељу шаљу јача извиђачка одељења, а по потреби и водове. Наређено је и прикупљање података о четничким бандама које су још увек крстариле на овој територији - како би их наши мањи делови уништавали.⁸⁴

Према дивизијској заповести, 23. бригада је извршила покрет ка новој просторији. Већ 19. новембра 1. батаљон је извршио покрет из села Рожане и сместио се у Косјерићу, где је почео да сређује оружје и одећу и да се одмара после напорног марша. Други батаљон се налазио у селу Граница и такође сређивао оружје и опрему. Трећи батаљон се још налазио у Варди, где се одмарао, чистио оружје, а радило се и војнички и политички. Четврти батаљон налазио се у селу Губин До. Јединице су се сређивале и изводиле војну обуку и политичку наставу. Бригадна противколска чета сишла је из Косјерића и сместила се у Црнокоси, са задатком обезбеђивања од непријатеља из рејона Карана. Интендантура и болница (амбуланта) сместиле су се у Косјерићу. На овим положајима јединице 23. бригаде налазиле су се и 20. новембра, сем 3. батаљона, који се преместио на просторију села Рибашевине.⁸⁵⁾

Запоседањем нових положаја 45. дивизија је имала основни задатак да њиховом одбраном и затварањем свих тих праваца не дозволи ширење зоне извлачења Немаца према Ваље-ву. Међутим, овим је била условљена и релативна пасивност неких дивизијских јединица у првим данима доласка на нове положаје, сем 20. бригаде која ће бити веома активна. На сектору Пожега - Ужице дејствовао је и Ужички НОП одред, који ће нешто касније бити потчињен штабу 45. дивизије, а овде су била распоређена и три пука 93. дивизије (51. пешадијски, пук артиљерије и пук »Каћуша«) Црвене армије.⁸⁶⁾

⁸⁴⁾ 36. НОР, I, 15, лок. 25.

⁸⁵⁾ АОС, к. 1337, рег. бр. 5-1/1, *Операцијски дневник 23. бригаде* за период од 19. новембра до 10. децембра 1944. године.

⁸⁶⁾ 36. НОР, I, 15, док. 17, 121, 23.

Прикупивши податке о доласку нових и крупнијих јединица НОВЈ на ову просторију, командант Југоистока на предлог команданта Групе армија »Е« шаље појачања према Чачку, а мостобран Краљево појачава преформираном 7. СС брдском дивизијом »Принц Еуген«.⁸⁷⁾

На дан 17. новембра 1944. године први пут су у немачким извештајима, уместо »банде црвених«, како су дотле називане, помиње »Југословенска ослободилачка армија«.⁸⁸⁾

Прве, веома исцрпне податке о непријатељу и распореду његових снага и оруђа, али без назнаке идентитета немачких јединица, штабу 45. дивизије на новој просторији пружио је штаб 23. НОУ дивизије, чије су се јединице налазиле на овом сектору.⁸⁹⁾ Немци су били запосели све доминирајуће коте поред комуникације Чачак - Пожега - Ужице на просторији Јелен До - Гугаљ - Клик (к. 517) - к. 447 - Радионица (к. 384) - Виноградине (к. 470) - Глумач и даље, са јачим обезбеђењем ка Ужицу. На тој просторији у моменту доласка јединица 45. дивизије било је по оријентационим проценама штаба дивизије сакупљено око 3.000 до 4.000 непријатељских војника.⁹⁰⁾

Одбрану долине Западне Мораве и комуникација које пролазе кроз њу Немци су организовали истурањем јачих борбених обезбеђења на околним висовима, доминирајући долином реке и комуникацијом Краљево - Ужице. Обезбеђења су била јачине од 30 до 50 војника наоружаних топовима и бацачима. Немачкој команди био је јасан војнички, скоро одлучујући значај долине Западне Мораве, тада најширег, највећег и војнички једино прихватљивог правца одступања главнине немачких снага, које су се једновремено извлачиле долином река Дрине и Босне ка северу. Због тога је немачка одбрана ове речне долине и главне комуникације на њој била жестока, упорна и одвијала се по цену великих људских жртава и материјалних губитака са обе стране.

железничком пругом Чачак - Пожега, а сељацима су говорили да ће ускоро прорадити и воз до Ужица. Пре доласка 45.

⁸⁷⁾ Erich Schmit Richberg, *Der Endkampf auf dem Balkan*, Band 5, Kurt Yorrvinkel Verlag, Heidelberg, 1955 (Ерих Шмит Рихберг, *Крај борби на Балкану*, свеска 5); Х. Ланц, *Прва брдска дивизија*, н.д.

⁸⁸⁾ 36. НОР, XII, 4, стр. 1178, 1181, 1032.

⁸⁹⁾ 36. НОР, I, 15, док. 6 и 22.

⁹⁰⁾ 36. НОР, I, 15, док. 157.

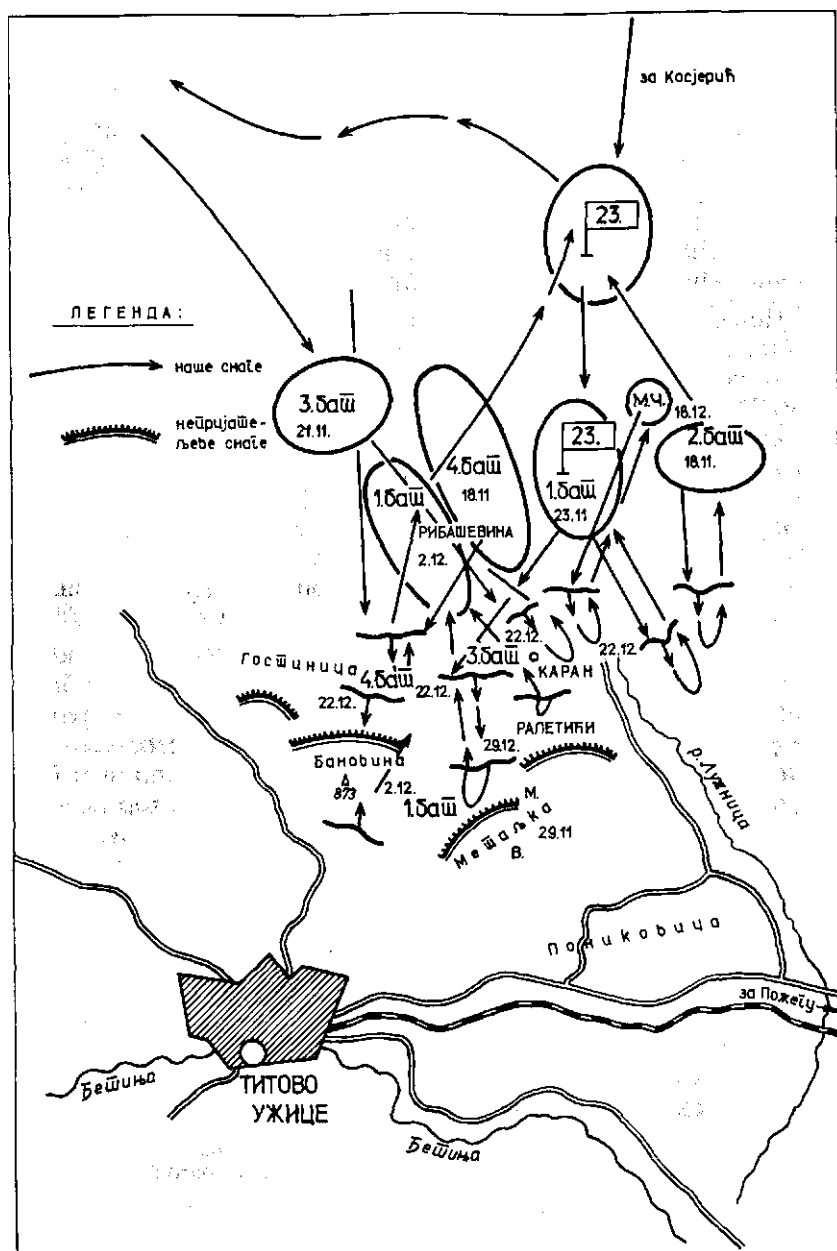

Схема бр. 2 Бригада на простору Пожега - Ужице

дивизије на овај простор Немци су у долину, са ослонцем на цесте, слали веома јаке патроле и јача извиђачка одељења и до десетак километара ради извиђања терена и пљачке ових села.⁹¹⁾

Терен на који су стигле јединице 45. дивизије је брдовит, са висинама које се, почев од комуникације Пожега - Ужице, дижу од 300 преко 700 метара. Положаји су већином испресецани, пошумљени, јако брдовити и слабо везани комуникацијама, које су већином биле слабо проходне, без могућности за прелаз и маневрисање тешком ратном опремом и оруђима, сем комуникација Пожега - Честобродица и Пожега - Тучково. Неке од ових комуникација из речне долине прелазе у брдовити и пошумљени терен нудећи добре услове за постављање и јачих засада и за борбу и упорну одбрану.

Пошто су јединице НОВЈ заузеле и у својим рукама држале надвишавајуће положаје, непријатељ је приступио фортификацијском уређењу својих положаја, чиме је знатно повећао њихову одбрамбену чврстину и способност за одбрану. Добре, пак, стране овог терена за јединице 45. дивизије биле су у томе што овде има и шуме и жбуња, што је олакшало прилично непримећено прилажење бораца дивизије непријатељским положајима у нападним акцијама. Отежавајуће околности за слабо обучене и обуване борце биле су јаке и честе кише, које су у овом периоду падале праћене најчешће суснежицом. Реке Скрапеж и Лужница су у ово доба биле дубоке и на местима непрелазне, а водом су обиловале и многи мањи потоци и речице које пресецају ову територију.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА КРАЈЕМ НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Пошто су заузеле одређене им положаје за напад на непријатеља, јединице 45. дивизије су се већ 19. новембра 1944. године укључиле у одлуку штаба 14. корпуса НОВЈ и 68. корпуса Црвене армије да изврше што јачи притисак на јединице Групе армија »Е« и да им код железничке станице Јеминска стена пресеку пут.⁹²⁾

Двадесет трећа бригада, пошто је извршила све припреме, отпочела је 21. новембра у 20.30 часова општи напад на непријатељске положаје на линији: с. Каран - с. Тојићи - коса села Батићи - с. Лелићи - Мала Метаљка - Велика Метаљка.

⁹¹⁾ 36. НОР, I, 15, док. 6.

⁹²⁾ 36. НОР, I, 15, док. 23, 36, 170, 180.

Иако је напад 2. батаљона требало да буде усмерен на непријатеља на косама села Батићи, Лелићи и Стојићи, само је једна чета овог батаљона напала на непријатеља у селу Стојићи. Дошло је до жестоке борбе, борци су се хватили прса у прса са непријатељем, и после сат и по тешке борбе, чета се повукла. Правдајући се веома лошим временом, остале чете овог батаљона нису ни вршиле напад. Око 3 часа батаљон се повукао у логор. Непријатељ је имао два погинула и 11 рањених, а на страни батаљона један је погинуо, а седам је рањено. Међу седам рањених био је и Светозар Богдановић, секретар СКОЈ-а у 2. батаљону, тешко контузован и упућен на лечење, на коме је остао све до маја месеца 1945. године.

Ни четврти батаљон није вршио напад на додељеном му правцу. Услед лошег времена, кише и суснежице, губљења везе на непознатом терену, путовао је скоро два часа по поноћи, по великом блату и без водича, стога је закаснио са нападом, па се вратио на полазне положаје.

Бригадна противколска чета бригадном заповешћу била је додељења 4. батаљону да му са бацачима и оружјем којим је располагала садејствује у освајању јаког непријатељског упоришта у Карану, али је и она, по лошем времену и по блату дуго путовала од својих полазних положаја из села Границе, па је закаснила за напад и вратила се на своје прве положаје. Док је чета била у засеоку Драшковићи села Трнава, један несналажљив војник је, приликом неспретног монтирања нагазних мина које су намеравали да поставе испред непријатељских положаја, упалио једну мину, а она је изазвала експлозију и неколико других мина, од којих је погинуло пет војника, двојица теже и неколико лакше рањено.⁹³ Погинули су и домаћин куће, његово двоје деце и још један сељак из комшилука.

Трећи батаљон био је смештен у селу Рибашевина, а делови су му били у рововима и митраљеским гнездима на друму који води за Варду. Први батаљон, у бригадној тактичкој резерви налазио се у Косјерићу, бригадна интендантура такође у Косјерићу, а штаб бригаде био је у селу Трнави.

Напад на немачке положаје није био добро организован, а изостале су чврсте и сталне везе међу батаљонима, у покре-

⁹³ Од експлозије мина у засеоку Драшковићи 21. новембра 1944. године погинули су: Аћим Алексић, политички делегат митраљеског вода 1. батаљона, затим Лзубиша Бецић, Владимир (Видомир?) Божић, па десетари Миодраг Миливојевић и Миодраг Михајловић, затим Радомир Николић и Светозар Кирковић, водник, сви из минерског вода 1. батаљона.

ту ка полазним положајима за напад, како због недовољног познавања терена, тако и услед непогодних временских услова. Терен је био покривен густом маглом, падала је суснежица, а кретање батаљона ометало је и блатњаво земљиште. У сваком случају, изостале су правилне процене штабова батаљона о времену потребном за извршење покрета, па је за напад закаснио 4. батаљон, а 2. батаљону у његовом нападу изостала је и ватрена подршка бригадне противколске чете.

Са три батаљона (2, 3. и 4.) бригада је поновила напад на исте немачке положаје и 22. новембра у 21 час.

Други батаљон нападао је непријатеља на коси Батићи и у селу Аелићи. Прва чета стигла је на време и водила жестоку, скоро двочасовну борбу са непријатељем на коси Катићи, док су 2. и 3. чета закасниле на положај. Када се већ развијала борба 1. чете, оне су нападе непријатеља у селу Лелићи, одржавајући везу са 1. четом. Бацачка чета батаљона била је такође веома активна у нападу. Батаљон се, не успевши да заузме ове непријатељске положаје и упориште, око 24. часа вратио на полазне положаје.

Жестоке борбе са Немцима водиле су и чете 3. батаљона, коме је била додељена и бригадна пратећа чета, против непријатеља на одсеку села Карана. Под жестоком ватром 3. батаљона Немци су се повукли из Карана на утврђене положаје на коси Мале Метаљке. Најпре је нападала 3. чета, чији је командир после краћег непријатељевог отпора, самоиницијативно, без одобрења штаба батаљона, повукао своју чету на полазни положај. За то време, 2. чета је водила жестоку, скоро двочасовну борбу са Немцима на истом положају, уз самопрегор и велико јунаштво бораца, али се и она повукла.

Четврти батаљон, у садејству са 3. батаљоном, борио се такође добро нападајући на положаје Велика Метаљка, али је напад био неуспешан услед слабог командовања са стране штаба батаљона. Батаљон је у почетку водио успешну борбу и прогнао непријатеља са тих положаја, али су командири чета, без одобрења штаба батаљона повукли своје чете у Косјерић и тако нису експлоатисали своје почетне успехе на овим положајима, а имале су и велике људске губитке, углавном од непријатељске артиљерије.

Бригадна противколска чета повукла се из Карана у близину Трнавe, позади моста.

Напад батаљона бригаде 22. новембра био је жесток и у почетку су постигнути извесни резултати. Освојени су први

немачки одбрамбени положаји, али је непријатељ давао жестоки отпор, а батаљоне је тукао и јаком бацачком, делимично и артиљеријском ватром. За овај напад карактеристична је недисциплина појединих командира чета из 3. и 4. батаљона. Неуспевши у првом нападу, самоиницијативно су повукли своје чете на полазне положаје за напад, не обавештавајући о тим својим одлукама ни своје штабове батаљона, а још мање своје левокрилне и деснокрилне суседе. Слабо је и неорганизовано било командовање од стране штаба 4. батаљона.

О току и жестини борби вођених са Немцима 22. новембра говоре и обострани људски губици. Непријатељ је имао 11 погинулих и преко двадесетак рањених, а губици бригаде били су: пет погинулих и 17 рањених бораца.⁹⁴⁾

Жестоке борбе које су 21. и 22. новембра 1944. године водиле 20. и 23. бригада 45. дивизије нашле су своје место и у ратном дневнику команданта Групе армија »Ф«, где за 22. новембар стоји: »Северно и североисточно од Пожеге, притисак непријатеља непрестано траје. Извиђачке снаге одбациле су слабије банде северо-североисточно од Ужица и југоисточно од Рогачице«.⁹⁵⁾

Војна ситуација на мостобрану Краљево стално се мењала придоласком нових јединица Групе армија »Е« из долине Ибра, које ће се убрзо појавити и на комуникацији Пожега - Ужице - Љубовија.

О бројности немачких јединица на овим комуникацијама и на овој просторији речито говори податак о дужини њихове маршевске колоне. Када се зачеље маршевске колоне Групе армија »Е« налазило у долину Ибра, чело колоне било је већ стигло у Љубовију.⁹⁶⁾

Немци су 23. новембра започели са новим противнападом на положаје јединице НОВЈ ради повратка својих изгубљених положаја, са којих су се јединице НОВЈ опасно надносиле над комуникацијом којом се непријатељ повлачио.

Све бригаде 45. дивизије остале су на истим положајима и 23. новембра и започеле са њиховим фортификацијским уређењем. Вршена су интензивна насилна извиђања према непријатељским положајима. При томе је долазило до оштрих пушарања, а и мањих борби са деловима јачине до једне чете.

⁹⁴⁾ АОС, кут РПК, ф. 1, рег. бр. 2, *Преглед погинулих, рањених и контузованих бораца и старешина 23. бригаде.*

⁹⁵⁾ зб. НОР, XII, 4, стр. 1053.

⁹⁶⁾ Завршне операције, н.д. стр. 203.

Батаљони 23. бригаде налазили су се 23. новембра на истим положајима као и претходног дана. Други батаљон је у 8 часова извршио поновни напад на непријатеља на коси Натићи и у селу Лелићи, али није успео у нападу и вратио се на полазне положаје. Непријатељ је имао три погинула и 15 рањених, а колико је напад 2. батаљона био јак, говори податак о 83 рањена борца. Први батаљон се, по бригадној заповести, овога дана пребацивао у село Трнаву. На путу преко Црноко-се батаљонске делове су приметили непријатељски артиљерци и засули их убитачном ватром. Погинула су два а рањен један борац. Батаљон се сместио у Трнави.

Трећи батаљон, коме је била придодата бригадна противколска чета, нападао је 26. новембра и на непријатеља на положајима Ралетићи (к. 623) и Мала Метаљка, око комуникације Косјерић - Бела Црква - Пониковица. Борба је трајала неколико часова, при чему је 2. чета показала посебну офанзивну упорност, тако да је батаљон успео да овлада северозападним делом Мале Метаљке, али се после неколико узастопних непријатељских противнапада морао повући на полазне положаје.

Истога дана Четврти батаљон нападао је главнином на непријатељски положај Велика Метаљка, а мањим делом на одсеку Мала Метаљка - Равни Гај. Непријатељ је давао огорчени отпор, а јаком артиљеријском ватром тукао је простор пред својим положајима, те се батаљон и поред почетних успеха морао повући на полазне положаје. Од непријатељске артиљеријске ватре погинула су два, а рањено је осам бораца.

Жесточе борбе на сектору 45. дивизије настављене су и 27. новембра на одсеку 23. и 24. бригаде, док је на одсеку 20. бригаде, где су се протеклих дана одвијале жестоке борбе, било релативно мирно, сем обостраног повремееног пушкарања и повремене артиљеријске бацачке ватре.

Како је фронт 23. бригаде био сувише развучен, под привремену команду штаба 23. бригаде 27. новембра ушла су и три батаљона Ужичког НОП-одреда и они су посели положаје на линији: Бановина - Мала Метаљка.⁹⁷⁾ Истога дана, по наређењу штаба 23. бригаде, 1, 3. и 4. батаљон врше нападе на непријатељске положаје.

Први батаљон је напао на непријатеља у селу Лелићи и за-сеоку Натићи, у 21. час. После силовитог јуриша, батаљон је

⁹⁷⁾ О формацији, бројном стању и распореду батаљона Ужичког НОП одреда видети и 36. НОР, I, 15, док. 121.

успео да овлада котама 550. и 423 (испред и иза села) и да опасно угрози ово јако непријатељско упориште. Положаји непријатеља били су јако утврђени, опасани бодљикавом жицом и са минским пољима у претпростору. Како борци нису били опрезни, налетели су на ова минска поља, па је батаљон имао и људске губитке. Борба за ове положаје била је жестока, а отпор непријатеља огорчен и подржан јаком артиљеријском ватром, услед чега батаљон није успео да у потпуности овлада тим положајима, па се око 2 часа 28. новембра повукао на полазне положаје. Непријатељ је имао 15 погинулих и 30 рањених, највише у две запаљене куће из којих су Немци покушавали узалуд да се извуку.

Четврти батаљон нападао је на положај Чаковина, који је непријатељ веома јако утврдио, са неколико артиљеријских и више бацачких оруђа. Батаљон је успео да овлада првим непријатељским рововима. Многи борци истакли су се својом храброшћу у овим јуришима. После скоро десеточасовне борбе, главнина батаљона се повукла на полазне положаје, а мањи делови су остали у заузетим непријатељским рововима. Непријатељ је овога дана имао 55 погинулих и преко 100 рањених војника, али су и губици бригаде били велики. Погинуло је 16 бораца, а рањен 71.⁹⁸⁾

Жестоке борбе настављене су и 28. новембра. Преко дана време се још више погоршало. Падала је ситна јесења киша са суснежицом. Магла је покривала простор и било је веома хладно. Борци су имали слабу и поцепану одећу и обућу, смрзавали су се, али су остали упорни на својим одбрамбеним положајима. Време је коришћено за одржавање краћих политичких конференција, а одржавани су и ванредни »летећи« састанци партијских ћелија и скојевских актива, на којима је исцрпно анализирано залагање сваког борца и старешине у протеклим борбама.

Четврти батаљон је нападао први и успео је да одржи узете ровове прве линије на одсеку Чаковине, а после неколико часова борбе успео је да овлада и другом линијом непријатељских ровова, али се, услед јаке непријатељске артиљеријске ватре, морао повући за око 150 метара уназад и ту успоставио нове положаје. Затим су Немци пет пута у току дана вршили противнападе, али нису успели да овладају овим положајима, уз 50 погинулих и много рањених. Од бораца 4. батаљона 23. бригаде 9 је погинуло и 20 рањено.

98) АОС, к. 1337, рег. бр. 5-1/1.

Митраљезац - чијег имена Радомир Богдановић није могао да се сети - храбар човек, поднаредник југословенске војске, Влах, осуо је прецизну и јаку ватру на Немце. Међутим, Немци су започели са густом минобацачком ватром. Једна мина пала је директно на главу овог митраљесца, разнела и њега и његов митраљез и тешко му ранила помоћника. Међу борцима је настала велика жалост јер су сви волели митраљесца због његове храбрости и великог другарства.

Први батаљон је такође пошао у напад, али га је зауставио начелник штаба бригаде, који је утврдио да батаљон није спреман за борбу, нити је поставио правилан борбени распоред, па је враћен на полазне положаје. Други батаљон и бригада противколска чета вршиле су мањи демонстративни напад на Немце у с. Лелићи, али без неког нарочитог успеха. Овога дана бригада је имала око 35 погинулих и рањених. Ужички НОП одред је изводио веома успешна борбена дејства. Збацио је непријатеља на положају села Врановине и успео је да се пробије чак у село Дубоко, где је напао један немачки штаб, убио два Немца и запленио две радио-станице, четири коња и доста друге ратне опреме.

За 29. новембар карактеристично је даље гомилање немачких снага на комуникацији источно од Чачка, према Пожеги и Ужицу.

У рејон Ужица стигли су предњи делови 7. СС дивизије, која је још увек главнином бранила Чачак, и оријентисали се према Варди, остварујући тако могућности за борбена дејства преко Косјерића ка Ваљеву или преко Бајине Баште и Љубовије, што је било више вероватно, с обзиром на то да се главнина Групе армија »Е« већ извлачила и долином Дрине. Као заштита од правца Косјерића налазила се Борбена група »Харт«, тако да су се пред јединицама 23. и 45. дивизије налазиле значајне немачке снаге у јачини од око 15.000 војника: главнина 104. ловачке дивизије (724. пук) и делови 7. СС дивизије.⁹⁹⁾ Немци су већ тих дана чинили значајне и упорне напоре да одбаце снаге НОВЈ што даље од комуникације и тиме обезбеде несметано извлачење своје главнине према Ужицу и даље ка Вишеграду.

36. НОР, I, 15, док. 36. - Овде је у документу наведен један нетачан податак о непријатељевим снагама: »По руским подацима на сектору Ужице - Пожега, налази се 297. пешадијска дивизија (немачка)... « 297. пешадијска дивизија, тада је била у северној Црној Гори. На овом сектору налазила се само једна мања борбена група, формирана још новембра месеца у Митровици.

Штаб 14. корпуса НОВЈ обавестио је штабове потчињених јединица да последње јединице Групе армија »Е« напуштају Краљево и наредио штабовима 23. и 45. дивизије да са штабом 93. дивизије Црвене армије предузму опсежне припреме за предстојећи напад на немачки гарнизон у Пожеги ради одсецања немачких јединица на комуникацији источно од ове варошице. У вези са тим наређењем штаба 14. корпуса дошло је до извесног прегруписавања јединица НОВЈ на сектору Чачак - Пожега - Ужице.^{100Ј}

Први батаљон 23. бригаде, 29. новембра, са почетком у 17 часова, напао је на непријатељске положаје на линији Велика Металка - Равни Гај. Успео је да избаци непријатеља из његових ровова по дубини положаја и да ослободи село Дубоко, а затим да избије на јужну страну села Пониковице. Међутим, непријатељ отвара јаку и убитачну артиљеријску и бацачку ватру на 1. батаљон, који се око 20 часова враћа на Металку и ту оставља мање снаге, а главнина се повлачи на полазне положаје. О жестини борби које је овога дана водио 1. батаљон говоре и подаци о обостраним људским и материјалним губицима. Немци су имали 30 погинулих и много рањених, а бригада три погинула и двадесетак теже и лакше рањених. Батаљонске јединице заплениле су два »шарца«, два пиштоља, једну италијанску »бреду«, 1.500 метака, 200 ручних бомби и доста остале војне спреме.

Други батаљон водио је борбу на положају Белотићи скоро два сата, а онда се без губитака повукао на своје положаје. Трећи батаљон и бригадна противколска чета вршили су силовити напад на непријатеља према два положаја - Мала Металка и дуж песковитог пута који води за село Каменицу. Прва чета била је одмах збачена са нападаог положаја, док су остале чете и даље водиле борбу. У 14 часова истога дана непријатељ изводи успешни обухватни маневар, потпомогнут јаком артиљеријском и бацачком ватром и приморава све чете 3. батаљона да се повлаче према селу Ралетићи, преко Беле Цркве. Батаљон је у овом нападу имао десет бораца избачених из строја, а губици непријатеља нису утврђени, али су и они били велики. Четврти батаљон је са главнином био у логору, а мањим деловима је обезбеђивао правац од Чаковине.

На овим борбеним положајима јединице 45. дивизије остале су све до вечери 30. новембра 1944. године.

^{100Ј}) 36. НОР, I, 15. док. 180.

постављен је Трајко Јовановић Јосиф. Дотадашњи политички комесар Жарко Ковачић Љубушка отишао је на дужност у Окружни комитет КПЈ за Тимочку крајину.

ЖЕСТОКЕ БОРБЕ ПОЧЕТКОМ ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Увече 30. новембра 1944. године Штаб 23. дивизије издао је заповест штабу 45. дивизије, штабовима бригада 23. НОУ дивизије и штабу 20. бригаде 45. дивизије за ослобођење Пожеге. Наредбом штаба 14. корпуса НОВЈ, 45. дивизија је била привремено препотчињена штабу 23. дивизије, али је то трајало само неколико дана.¹⁰¹⁾ Штабу 45. дивизије било је наређено да са 20. бригадом потпуно затвори комуникацију Пожега - Чачак и са руским јединицама учествује у ослобођењу Пожеге, а са 23. и 24. бригадом према комуникацији Пожега - Ужице да врши јак притисак на непријатељске положаје нарочито око Ужица, односно између Ужица и Тврдића, са циљем избијања ових бригада на комуникацију и њеног пресецања.¹⁰²⁾

дивизије, штаб 23. бригаде 1. децембра наређује штабовима 4. и 2. батаљона да изврше поновни напад на немачке положаје Чаковина и Лелићи.

Четврти батаљон је овога дана вршио напад на непријатеља на Чаковини, али без неких нарочитих успеха. Непријатељ је и сам извео неколико мањих противнапада на положаје 4. батаљона, али је увек био враћен уз велике губитке. Други батаљон је такође вршио нападе на брдо Натићи (заселак села Лелићи), али исто без резултата. Непријатељ је отворио јаку артиљеријску ватру на батаљонске колоне и приморао 2. батаљон на повлачење, тако да је село Каран остало на »ничијој земљи«.

Трећи батаљон био је у селу Рибашевини на сређивању и одмарању. Први батаљон био је такође у логору, а знатним деловима обезбеђивао се од непријатеља са правца Металке. Релативно мирни положаји омогућили су бригадној интендантури да организује кување топле хране у батаљонским кухињама и да је донесе батаљонима до самих положаја, што је у извесној мери подизало и борбени морал јединица које су догле данима живеле на сувој храни.

¹⁰¹⁾ > 36. НОР, I, 15, док. 100.

¹⁰²⁾ > 36. НОР, I, 15, док. 100 и 101.

Непријатељ је 2. децембра био нешто активнији него претходног дана. Често је нападао мањим, пре свега извиђачким деловима, али је у напад ишао и јединицама од целе чете. Бригада је такође слала своје извиђачке органе у близину непријатеља, и пушкарањем га ометала у извођењу фортификацијских радова. Непријатељ је стално артиљеријском ватром тукао бригадне положаје. Време је било лоше. Киша, магла, и суснежица и веома ниске температуре онемогућавале су држање положаја јачим јединицама. Иако су ноћи биле углавном под маглом, Немци су својим ракетама осветљавали терен пред собом, не дозвољавајући никаква изненађења, а истовремено, нарочито дању, брдским топовима из рејона Баљевине тукли су бригадне положаје. Од њихове ватре било је више рањених и контузованих бораца и старешина.

Тог дана 1. батаљон 23. бригаде кренуо је са Металке ка непријатељу на положајима Чехово брдо (к. 892) и у борби постигао значајан успех и задобио велики ратни плен. Убијено је око 70 Немаца. Запаљен је један немачки магацин са муницијом и на достигнутим положајима покидане телефонске жице. Такође је заплењена једна радио-станица и још два камиона са муницијом. Делови батаљона на десном крилу водили су борбу преко целог дана. Непријатељ је, добивши знатна појачања, напао на Ужички НОП одред на левом крилу бригаде, и он се повукао не обавестивши о томе штаб 1. батаљона, коме су Немци тада припуцали с леђа, па се батаљон вратио на своје полазне положаје, и повукао у село Рибашевину. Батаљон је имао четири погинула и 13 рањених бораца.

Други, 3. и 4. батаљон били су на одмору. Јединице су париле одећу од вашију, чистиле оружје и вршиле попуну муницијом. Штабови батаљона одржавали су војничке часова са командирима чета, водницима и десетарима на којима су исцрпно анализирана протекла борбена дејства и извлечена искуства за будућу борбену активност. Непријатељ се тих дана убрзано извлачио комуникацијом Почеза - Ужице, према Дрини, док су његова јака бочна обезбеђења и још јаче заштитнице упорно и енергично бранили ову комуникацију.

Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио је 45. и 17. дивизији да дејствују према Азубовији и да се оријентишу у правцу Лознице.^{103,}

Други батаљон 23. бригаде, у ноћи 3/4. децембра извршио је поновни напад на непријатеља на брду Натићи, у засеку

¹⁰³> Завршне операције, н.д. стр. 204 и 205.

села Лелићи, који је трајао један сат. После краће, али веома оштре борбе, под јаком непријатељском артиљеријском и бацачком ватром, батаљон се повукао на полазне положаје, а на заузетом простору брда Батићи оставио јача обезбеђења. Један борац био је рањен, а непријатељски губици нису утврђени. Трећи батаљон је нападао Немце на положајима: Мала Метаљка - Раталићи - Песковити пут. Под снажним притиском батаљона Немци су се повукли из Мале Метаљке па је батаљон продужио са нападом на Песковити пут, при чему је имао четири рањена борца. Четврти батаљон је имао задатак да те ноћи нападне Немце на Чаковини, подвукао се до самих њихових положаја и истерао их из првих ровова. Међутим, непријатељ је извршио силовит противнапад и јединице 23. бригаде, после вишечасовног жилавог отпора, вратио на полазне положаје. Батаљон је имао три погинула и 12 рањених бораца, док је непријатељ имао 5 погинулих и око 20 рањених војника. Бригадна противколска чета бацачком ватром је помагала борбену активност 1. и 4. батаљона и Ужичког НОП одреда, а мањим деловима вршила обезбеђење од правца Карана.

Четвртог децембра 1944. године две чете 1. батаљона биле су на обезбеђењу заузетих положаја на Великој Метаљци а једна чета на биваковању у селу Гостиници. Други батаљон се налазио на одмору, сређивању и попуни муницијом. Трећи батаљон вршио је даље мање демонстративне нападе на непријатељске положаје Мала Метаљка и Песковити пут. Четврти батаљон налазио се у свом биваку. Бригадна болница и интендантура били су у Косјерићу. Овога дана тежи рањеници пребављени су у дивизијску болницу у Ваљеву.

О тешким борбама чета 4. батаљона за освајање немачког положаја Чаковина писано је много и детаљно у цепним новинама 3. чете »На бункере«. Овде се наводе изводи из неколико карактеристичних чланака и песама из броја од 1. фебруара 1945. године. Тако М. Вукићевић, командир 3. чете, у чланку под насловом »Палом другу«, посвећеном погинулом воднику 3. вода Марјану Јарману, пише: »... Непријатељ нас је осетио и засуо пакленом ватром из бункера. Борци су се неустрашиво пребацивали преко брисаног простора и приближили се бункерима. У том времену био је рањен борац истог вода (3. вода 3. чете - п.а) Николић Миодраг и полако преко везе пренео 'Рањен сам'. Наш неустрашиви друг Марјан полетео је к њему да га изнесе испред бункера. У том истом вре-

мену Немци су осветлили једном ракетом и осули по нашем стрељачком строју. Али наш неустрашиви друг водник не обазирући се на кишу куршума, појури према рањеном другу и пошто га је изнео скоро три метра испред бункера, пао је погођен непријатељским куршумом. Његов храбар подвиг дао је пример борцима ове чете како се треба борити за слободу свога народа, гонећи окупатора и домаће издајнике... «

О борбама батаљона за освајање немачког положаја Металке, под насловом »На бункере«, објављује свој чланак Драгољуб Васић, водник 1. вода 3. чете 4. батаљона, и пише: »... Тихо да се мртвима не поремети мир, наступа наша чета ка непријатељу. Бомбаши пузе. На једном прасак и кукњава помутитише гробно ћутање. И оживе наједном све. Сретосмо бомбаше, ведре, поносите и насмејане: 'Ми отпушисмо другови, сад ви наставите', добацују весело. И наставили смо. Брна, шарци и машинке певали су посмртне маршеве Швабама, чија се дерњава чула као нека воловска рика. То је нашим борцима и дало предност, па бију ли бију.

Престаде кукњава и Швабе, као да се пробудише из сна, почеше нас тражити ракетама. Упутише и неколико бацачких мина са Металке. Почеше и топовске гранате да нам прелећу преко главе. Груди су ми се надимале од узбуђења и радости. Препали смо их јако и изненада. Бункери су стајали пред нашим очима разбијени. Јаук и кукњава су сведоци наших успеха. Нама није ни циљ да их заузмемо. По извршеном задатку, са неосетним губицима, враћа се весела трећа чета, да се поново прикупи и одмори за даљи напад... «

На истим положајима сви батаљони 23. бригаде налазили су се и 5. децембра. Одржавани су војнички часови и политичка настава. Мањи делови 3. батаљона вршили су мање демонстративне нападе. Међу јединицама овог батаљона није било јединства у нападу, а и непријатељ је отварао јаку артиљеријску ватру, па нису ни остварени неки нарочити успеси у тим нападима. Мањи делови 4. батаљона вршили су нападе на непријатељске положаје на Чаковини, али без неких нарочитих успеха.

На дан 6. децембра новоформирана Борбена група »Шолц«, запосела је одбрамбене положаје изнад друма Пожега - Ужице. Штаб 14. корпуса тада наређује штабу 45. дивизије да ослободи Ужице¹⁰⁴ и да привремено буде препотчи-

104) 36. НОР. I, 15, док. 144. 36. НОР, I, 15. док. 170.

њен штабу 17. дивизије,¹⁰⁵⁾ па су бригаде 45. дивизије заузеле нове положаје.¹⁰⁶⁾

Поступајући по овим заповестима штаб 45. дивизије, пошто је прикупио обавештајне податке о новом непријатељу на овом сектору и положајима, 5. децембра издаје заповест О. бр. 28 потчињеним штабовима и командама о нападу на непријатеља у Ужицу, у којој је штабу 23. бригаде било наређено: »Напашиће непријатеља са досадашњег положаја правцем с. Гостиница - Шехово Брдо (к. 833) - с. Глуваћи - Ужице, ликвидирајући претходно у зони свог надирања истурена непријатељска упоришта и одржавајући тесну међусобну везу са деловима 20. бригаде на свом левом крилу. Десно такође настојати одржавати везу путем јаких патролних одељења са деловима 24. бригаде на линији Дуб - Рогачица.¹⁰⁷⁾

По новој дивизијској заповести штаб 23. бригаде издао је наређење својим батаљонима за напад на непријатељске положаје северно од Ужица, са почетком у 15 часова.

Први батаљон је тачно у 15 часова кренуо у напад на непријатељски положај Мала Метаљка. Међутим, до праве борбе, после претходних јачих и слабијих пушкарања, дошло је тек у 22 часа. Непријатељ се огорчено бранио, и батаљон је, тек у поновљеном (другом) јуришу успео да истера Немце из ровова, па су се ови повукли на другу линију ровова, са које су давали још огорченији отпор. Батаљон се задржао на освојеним положајима, а затим, после јаке непријатељске артиљеријске ватре, повукао у село Рибашевину. Батаљон је имао двојицу погинулих и 48 рањених. Губици непријатеља су такође велики, али нису могли бити утврђени.

Други батаљон налазио се на положајима, није водио борбе. Борци су били на отвореним положајима. Тукла их је стална и јака киша. Трећи батаљон наставио је са нападима на источни део непријатељског положаја Мала Метаљка и Песковити пут, али без успеха, јер су Немци преко целе ноћи давали огорчени отпор и батаљонске делове тукли јаким артиљеријском и бацачком ватром. Четврти батаљон је неколико часова водио борбу на Чаковини, нанео је непријатељу значајне губитке, али није успео да освоји ове положаје.

Батаљони 23. бригаде наставили су са нападима на непријатељске положаје и 7. децембра. Први батаљон био је на по-

¹⁰⁵⁾ 36. НОР, I, 15, док. 118.

¹⁰⁶⁾ 36. НОР, I, 15, док. 122.

¹⁰⁷⁾ 36. НОР, I, 15, док. 142.

ложају све до поподне, када се повукао у Рибашевину. Други батаљон је главнином напада из рејона Карана на немачке положаје на коси Натићи. Борци су неколико пута нападали на ове положаје, борба је трајала до касно у ноћ. Ушло се у неколико кућа у самом селу Лелићи, ади се батаљон, услед јаке непријатељске ватре, морао у току ноћи повући на своје положаје, уз једног погинулог и четири рањена борца, а Немци су имали пет погинулих и двадесетак рањених. Трећи батаљон је мањим снагама нападао на положаје Мале Метаљке, а 4. батаљон Чаковину, док су извесни његови делови вршили бочно обезбеђење. Штаб бригаде налазио се у кући Милићевића, у селу Трнави, где је дежурао само један члан штаба, а остали су били на положајима.

Ујутро, 8. децембра, 1. батаљон је поново пошао у напад на косу Катићи, али је заселак затечен празан, јер су се Немци повукли у току ноћи. »Пјевчева кафана« на друму била је у току ноћи елиминисана од стране јединица 20. бригаде. Борци су почели да празне напуштене немачке приручне магацине: узето је и 5-6 пушака. Борци су били недисциплиновани, чак и старешине. Нису поставили испред кафане обезбеђење. Без одобрења почели су облачити униформе које су запленили у магацинима. У том су се на друму појавили немачки тенкови и из њих је запуцано. Батаљон се тек око 16.15 часова повукао са ових положаја, наневши непријатељу осетне губитке, а и сам је имао неколико рањених. Теже су рањени и командант и помоћник политичког комесара батаљона.

По дивизијском наређењу од 8. децембра 1944. године 23. бригада је у 14 часова извршила покрет према новој просторији, код Варде. Батаљони и бригадна противколска чета кретали су се правцем Сеча Река и стигли увече са главнином на одређену им просторију. Трећи и 4. батаљон кретали су се преко Јеловице са задатком бочног обезбеђења бригадног маршевског поретка са правца Богдановића брдо, на којем се још увек налазио непријатељ. Маршевска дисциплина била је на висини а расположење бораца добро. Обезбеђена је редовна исхрана на маршу са два топла оброка. По доласку на одређену им просторију, батаљони су се сместили у селима око Варде.

Бригадне установе (болница и интендантура) кренуле су такође правцем Сеча Река - Варда, али су се због веома тешког терена којим су ишле, са натовареним колима и коњима, високих узбрдица и дубоког блата, вратиле у Косјерић и онда

наставиле за Ваљево, где су остале до доласка бригаде у ову варош. Најкасније је кренуо 1. батаљон, који је до 16.05 часова водио боје против Немаца на положају Мала Метаљка. По доласку на одређену му просторију смеистио се у Варди, где је био и штаб бригаде.

Све бригадне јединице биле су на новој просторији већ 9. децембра ујутро. Тога дана јединице су се одмарале, срећивале оружје, муницију и одећу.^{108,}

На овим положајима и на овим просторијама бригаде 45. дивизије остале су и 9. децембра, када су добиле авизо наређење за покрет према Дрини, а 12. децембра 1944. године уследила је и нова дивизијска заповест О. бр. 36 штабовима бригаа за садејство јединицама 17. НОУ дивизије приликом форсирања реке Дрине.¹⁰⁹⁾ На овај начин, после двадесетак дана жестоких борби на сектору Пожега - Ужице - Љубовија у којима су имале велике људске губитке, јединицама 45. дивизије било је ускраћено да учествују у завршним борбама за ослобођење Пожеге и Ужица.¹¹⁰⁾

ЖИВОТ И РАД БРИГАДЕ У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ

На положајима у западној Србији бригада се налазила од 19. новембра до 12. децембра 1944. године. У том времену батаљони су водили борбе против Немаца скоро свакодневно, али је било и дана када је бригада била на положајима, које је време било искоришћено за интензивни и веома успешни војни и политички рад са борцима и старешинама.

- Ужице - Љубовија стечено је огромно борбено искуство. Споро али сигурно су отклањане почетничке слабости, условљене борбеним неискуством већине новомобилисаних бораца: гомилање бораца при нападу како би се сузбио страх, а нарочито при одступању, које се понекад претварало у панично бекство, затим неправилно поседање борбених положаја, па рђаво и нередовно осматрање непријатеља, остваривање

108) дос, к. 1337, рег. бр. 6-1/1, *Бојна релација 23. бригаде* за операције вођене у времену од 9. новембра до 11. децембра 1944. године.

¹⁰⁹⁾ 36. НОР, I, 15, док. 169.

¹¹⁰⁾ Драгољуб Ж. Мирчећ, Четрдесет пета дивизија Народноослободилачке војске Југославије у борбама на сектору Пожега - Ужице - Љубовија (новембар - децембар 1944. године), *Зборник радова са Науног скупа у Титовом Ужицу*, 23. и 24. новембра 1985. године, на тему *Ужички крај у НОБ 1941-1945*, Музеј устанка и револуције, Титово Ужице, 1987.

слабе ватре и слабо одржавање везе, што је све у значајној мери утицало на успех бројних борбених акција.

Примењујући у борби знања и тактичка искуства стечена на часовима војне обуке, нови борци су се прекаљивали у борбама против добро обученог и још боље наоружаног непријатеља. Иако су батаљони проводили највише времена у борбама - у нападима и у одбрани положаја, налазило се времена и за војну обуку бораца и старешина. Вршено је сређивање јединица, попуна муницијом, чишћење оружја.

Борци су се такмичили у обучавању са новим оружјем совјетске производње у брзом расклапању и склапању пушкомитраљеца. Била је част постати пушкомитралезац, па борац 3. чете 4. батаљона Раде звани Бата у четном листу »На бункере« пише и чланак под насловом »Мој пушкомитралез«: »Био сам пушкомитралезац у првој и другој борби на Чаквини и пушкомитралез је радио добро. Међутим, ја сам био рањен и пушкомитралез сам предао своме помоћнику. Мене су однели у болницу. Пушкомитралез као да је жалио за мноштем те више није радио. Враћајући се из болнице нађем у селу Цапарди комору 4. батаљона и код ње нађем мој пушкомитралез неисправан. Ја се одмах дам на посао те га оправим и испробам... «⁽¹⁰⁾

На часовима војне обуке са борцима обрађиване су ратне теме. Тако је, 5. децембра, у свим четама одржан војнички час на коме су командири чета и водова борцима говорили: од какве је важности имати одстојање у нападу и како се врши пребацивање бораца у нападу на непријатељеве утврђене положаје, затим врсте заклона и како се праве вештачки заклони и делимично нека правила из наставе гађања.

Бројним нарастањем бригаде после мобилизације на командне и политичке дужности у четама и водовима дошли су нови млађи људи из градова и села, чије је убрзано војно образовање био императивни задатак ових времена.

мену одржане су батаљонске конференције са командама чета и водова на којима су анализиране протекле борбене акције и извлачена искуства за будући рад. Две такве батаљонске конференције одржане су у 3. и 4. батаљону 2. децембра а истога дана у 4. батаљону су извршене и неке измене у нижем командном кадру.⁽¹¹²⁾

ш) Група аутора, *Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941-1945*, Београд, Војноисторијски институт, 1964, стр. 216, одредница бр. 3005. - Лист 3. чете 4. батаљона 23. бригаде »На бункере«.

и) АОС, к. 1337, рег. бр. 5-111.

Политичка обука са борцима одвијала се кад год је за то било времена и у предању између две борбе, с тим што је код батаљона на положају тај рад био скученији и политички часови краћи, а излагање и дискусија концизнији, док се код батаљона на одмору и у бригадној тактичкој резерви радило далеко више и шире и најчешће по посебном програму.

Новембра 1944. године још увек је било значајних слабости у политичком раду у бригади. Рад још није био довољно организован, нису се осећали неки значајнији резултати таквог рада у јединицама. Било је тачно да се цела 23. бригада прилично разводнила доласком огромне већине мобилисаних и политички неуких бораца, који нису могли бити обухваћени јачим радом јер још увек није било довољно политичког кадра, па су за политичке комесаре чета узимани и нови борци који су дошли из Поморавља.¹³⁾

Новембра месеца, с обзиром на то да су биле предвиђене операције у садејству са јединицама Црвене армије на сектору Чачак - Ужице, проширен је круг тема и часова на којима се говорило о Црвеној армији и њеној ослободилачкој мисији и помоћи поробљеним народима Европе, а посебно према Југославији, као и помоћи јединица НОВЈ Црвеној армији у току четворогодишњег рата против немачког фашизма. Требало је на тај начин у извесној мери изгладити и донекле негативан утисак што су га собом носили борци из Поморавља који су видели неке недоличне поступке појединих Црвеноармејаца према народу у њиховом крају.

За време напорних и жестоких борби на сектору Ужице - Пожега - Љубовија користило се такође свако време између две борбе за политички рад са борцима, највише када су се јединице налазиле на одмору у селима или биле мирне на положају.

Осим ових чисто васпитно-политичких састанака и прораде писаног материјала, у четама су с времена на време одржаване и четне политичке конференције на којима су расправљана многа питања из унутрашњег живота јединице: морални лик борца, однос борца НОВЈ према народу, однос према другарицама, (у 23. бригади било је преко тридесетак другарица), разматране су разне нездраве појаве у чети, развијан је колективни дух, критика и самокритика.

¹³⁾ Архив Србије, Београд, документ нерегистрован, *Главни штаб НОВ и ПО Србије*, 27. новембар 1944. године, *Политичком комесару XIII и XIV корпуса и 45. и II пролетерске дивизије*.

Одржавање тих тзв. радних конференција представљало је такође значајну форму политичког рада са борцима на подизању и проширивању њихове политичке свести. На састанцима су доношена и заједничка решења за благовремено и ефикасно отклањање разних унутрашњих проблема јединице. Још увек се јављао проблем односа ретких појединца према цивилном становништву на терену, сматрали су их непријатељима, па су и с тим у вези одржаване четне конференције. Војнички састанци као места за политички утидај на борце имали су плодне одразе на сваког борца.

Посебан вид политичког рада са борцима биле су четне конференције пре и после марша и борбе, одржаване ради подизања борбеног морала бораца. У планирању војних активности полазило се и од политичке свести бораца и повећавала њихова одговорност за извршавање борбених дужности и spremност да издрже и најтеже напоре на маршу и у борбеној акцији.

Један од битних захтева у политичком раду било је и оперативно деловање политичких органа, брзо реаговање на искрсле појаве и догађаје, благовремено предузимање агитационо-пропагандних мера, уз пуно развијање иницијативе партијске и скојевске организације и политичких комесара. Живот и рад су брзо текли и свака устајалост и чекање да се проблеми реше сами од себе или »одозго« нису могли дати потребне резултате. Организација рада у јединицама, како у оним на фронту, тако и у резерви, питање позадине и снабдевања, материјално обезбеђење јединица и појединаца уопште и многи други задаци тражили су од политичких радника да брзо и самоиницијативно делују, да се што више налазе међу борцима, да познају сваког од њих и да им дају одговоре на сва питања која их интересују.

преко четних политичких конференција или у директном контакту са борцима било је основно даље проширивање сазнања бораца о тековинама и циљевима народноослободилачке борбе, упознавање са проблемима изградње и функционисања народне власти, обнове земље и изградње државног апарата, затим упознавање бораца са ситуацијом у свету и текућим политичким догађајима у земљи и политичка припрема бораца и старешина за извршавање свих наређења команди.

Политички рад у народу на терену којим се бригада кретала и на коме је изводила своја борбена дејства одвијао се и на овом простору.

На дугом и исцрпљујућем маршу бригаде са територије Пожеге и Ужица према Лозници и Дрини ретки предаси су коришћени за војну и политичку наставу у бригади и за политички рад на терену. Батаљонски секретари СКОЈ-а одржавали су састанке са омладином у селима кроз која је пролазила бригада и формирали сеоске омладинске активе, који ће нешто касније прерасти у активе СКОЈ-а. Политички комесари батаљона одржавали су сеоске политичке конференције, на којима су бирани народноослободилачки одбори, а ови су одмах почели са деловањем помажући бригади у набавци намирница за кухиње и суве хране за марш, одеће и обуће, веша и зимских рукавица и џемпера. Посебно се говорило о односу бораца 45. дивизије, као »српске« дивизије, према народу на левој обали Дрине на коју је требало прећи.

Простор Пожега - Ужице - Љубовија било је највећим делом пасиван и већ доста исцрпљен од безобзирне пљачке јединица Групе армија »Е«, које су се повлачиле долином Западне Мораве од Краљева ка Вишеграду, па се редовно снабдевање јединица 23. бригаде намирницама за људе и храном за коње поставило као тежак, скоро нерешив проблем. Посебно је било отежано редовно снабдевање јединица хлебом. Због тога је дивизијска интендантура организовала печење хлеба у пекари Команде места у Ваљеву, одакле се камионима дотурао до бригадних интендантура у Косјерићу, а одатле су га бригадне и батаљонске интендантуре достављале батаљонима на положајима.

У времену борбених дејстава на сектору Пожега - Ужице - Љубовија бригадно превијалиште било је смештено у Косјерићу. Било је препуно лакших рањеника, јер су се водиле скоро свакодневне борбе са Немцима. Санитетску службу и у овом периоду карактерише велика храброст четних болничарки и уопште нижег санитетског кадра. Четне болничарке су се под кишом куршума и јаке артиљеријске ватре храбро кретале у борбеном строју и у јуришу својих чета уз помоћ бораца - болничара износиле са положаја тешко рањене, тако да ниједан рањеник није био остављен на милост и немилост непријатељу. Тежи рањеници превожени су у дивизијску болницу, од 15. новембра 1944. године смештену у Ваљеву.

Ради што брже и ефикасније евакуације рањеника с бојишта, штабови батаљона били су овлашћени да пре борбе мобилишу и сељаке за ношење рањеника како се не би дозволило да се за време борбе за ово ангажују читави водови и

десетине, чиме би се осетно слабила борбена готовост бригаде. Ћз неколико носила увек је као пратња одређивана и јача војничка патрола.¹¹⁴¹ Пошто је тежим рањеницима већ на бојишту указивана прва санитетска помоћ, носилима су пребацивани до батаљона у бригадној тактичкој резерви, одакле су их борци овог батаљона транспортовали за дивизијску болницу, односно од 15. децембра 1944. године у Медикосанитетски батаљон 45. дивизије. Лакши рањеници и сви они који су могли јахати задржавани су најчешће у бригадној амбуланти.^{115,}

О БОРБАМА НА СЕКТОРУ ПОЖЕГА - УЖИЦЕ - ЉУБОВИЈА

Бригада се у саставу 45. дивизије 14. корпуса НОВЈ борила на овом сектору двадесет пет дана са задатком затварања праваца одступања главнине Групе армија »Е« и њеног евентуалног надирања преко Косјерића ка Ваљеву, односно њеног одступања ка Вишеграду. Повлачење јединица Групе армија »Е« било је веома добро организовано и немачке трупе у повлачењу су показале завидну упорност, умешност и снажљивост, нарочито у заштитничким борбама. Оне су се пробијале по цену живота.

Све три бригаде 45. дивизије бориле су се на овом сектору са крупнијим деловима немачких елитних дивизија: 7, 11, 17. и 104. Пре свих бориле су се са јединицама 7. СС брдске дивизије »Принц Еуген«, која је била поново формирана окторба 1944. године, затим са јединицама из састава 34. армијског брдског корпуса »Милер« за специјалну намену и са придолазећим јединицама из састава Групе армија »Е«, пре свега са 11. ваздухопловном пешадијском (пољском) дивизијом и 117, а нешто касније и са деловима 104. ловачке дивизије.¹¹⁶⁾

Борбена активност јединица 23. бригаде на овој просторији била је тешка и сложена. Зимско доба, јако испресецан терен, раније припремљени и солидно изведени фортификацијски радови на појединим немачким упориштима, много минских поља и жичаних препрека умногоме су отежавали успешну борбену активност јединица 23. бригаде.

динице 23. бригаде водиле су борбе против Немаца, са променљивом срећом, око положаја: Мала Металка, Велика Метал-

П4) 36. НОР, I, 15, док. 25.

us) АОС, к. 1337, рег. бр. 6-1.

и« 36. НОР, I, 15, док. 157.

ка, Песковити пут, Чаковина, Каран, Лелићи и заселак Ватићи и други. У свим овим препадима борци су често успевали да на јуриш заузму непријатељске ровове и бункере, али их нису могли дуже задржавати због јаке непријатељске артиљеријске и бацачке ватре.

Отежаност успешних нападних радњи јединица 23. бригаде била је условљена и недостатком артиљерије, која је имала често и пресудну улогу у одржавању, по цену великих људских губитака, заузетих непријатељских положаја. Баталони су често и по цео дан и целу ноћ водили крваве борбе да би заузели само једно непријатељско упориште, да би га после краћег времена задржавања на њему, услед јаке непријатељске артиљеријске ватре, морали напустити, поготову што непријатељ није штедео муницију, за коју ионако није имао довољно превозних средстава.

О жестини борби које је 23. бригада водила од 21. новембра до 8. децембра 1944. године на простору Пожега - Ћжице - Љубовија речито говоре и подаци о обостраним људским жртвама и материјалним губицима. Бригада је имала 53 погинула и 316 теже и лакше рањених бораца и старешина, од којих осам бораца и један заменик командира чете на положајима Мала и Велика Металка,¹¹⁷⁾ 12 бораца и два водника на положајима Чаковина,¹¹⁸⁾ шест бораца и један заменик командира чете код Карана,¹¹⁹⁾ и седам бораца на положајима на брду Стрмац, код села Каленићи и села Ралетића.¹²⁰⁾ У овим борбама 12 бораца и један водник били су тешко рањени и пренесени у бригадну амбуланту у Косјерићу и у дивизијску болницу и у Медикосанитетски баталјон у Ваљеву. Тамо су истога дана или после неколико дана подлегли ранама.¹²¹⁾

Велики су били и непријатељеви губици у овом периоду.

На одсеку 23. бригаде погинуо је 231, а рањено је 196 немачких војника и старешина.

Ратни плен који су у овим борбама задобиле јединице 23. бригаде био је скроман: 10 пушака, два шарца, једна италијан-

На положајима Велика и Мала Металка погинуло је 9 бораца и старешина.

¹¹⁸⁾ На положајима Чаковине погинуло је 14 бораца и старешина.

¹¹⁹⁾ На положајима код села Карана погинуло је 7 бораца и старешина.

¹²⁰⁾ На положајима на брду Стрмац погинуо је Милорад Ристић; код села Ралетића: Драган Борђевић, Радмило Комленовић, Миодраг Миленковић и Љубиша Милосављевић и код села Каленићи: Радослав Берић и Јован Борђевић.

¹²¹⁾ Међу тешко рањеним који су пренесени у болницу и тамо после неколико дана подлегли ранама били су и Видосава Антонић, болничарка 1. чете 3. багаљона, Миодраг Карастојковић, заменик командира 2. чете 2. баталјона.

ска »брета«, једна радио-станица, два камиона пуна муниције, 1500 метака и 200 ручних бомби. Оцена о жестини ових борби и обостраној ватри, пре свега пушчаној и митраљеској, али и бацачкој ватри, поткрепљују се и подацима о утрошку муниције код јединица 23. бригаде: 28.235 митраљеских и пушчаних метака, 15.630 метака за стројнице, 420 противколских метака, 450 мина за бацаче и 230 ручних бомби.¹²²

Сектор 23. бригаде био је велики, у ваздушној линији износио је 15 километара, по дубини 10 километара, што је отежавало функционисање и благовремено командовање, мада се већи део штаба бригаде увек налазио на положајима. Везе међу батаљонима нису увек биле најбоље, а самим тим је било слабије организовано и садејство, па су јединице често самоиницијативно изводиле поједине, углавном нападне акције, али увек у духу издатих бригадних заповести и наређења. Поједини војни и политички руководиоци били су млади и неискусни за извођење оваквих тактичких радњи, у фронталним борбама. Дотадашњи партизански начин ратовања био је замењен новим у основи фронталним (позиционом одбраном и организованим нападима већих јединица, целих батаљона) борбена и дејствима, уз недостатак техничких средстава, у којима је непријатељ увек био у очигледној предности.

Бригада је у скоро свакодневним борбама на овом простору и у овим борбеним временским условима стицала борбена искуства против јаког, војнички добро обученог немачког војника. Нови борци су се прекаљивали у жестоким борбама, малодушни су клецали, ретки су и дезертирали, али је таквих што је борба више одмицала било све мање. Огромна већина бораца показала је дивне примере јунаштва и самопрегора, била је свесна значаја борби за слободу које су водили у овом делу домовине. Осим тога слаба одевеност, а посебно слаба обућа, утицали су такође на повећану исцрпљеност бораца, чији је морал, и поред свих тих тешкоћа, био на висини.

Борци и старешине стекли су огромно војничко искуство у овом виду ратовања, мада је то искуство плаћено сопственом крвљу и великим људским губицима.

Бригада је тачно у одређено време, после напорног дугог марша, стигла на одређену јој просторију на којој је успешно извршавала гшстављене јој борбене задатке, не дозвољавајући непријатељу несметано повлачење дуж ове комуникације. Изводила је скоро свакодневне нападне акције, не прекидајући ни једнога дана борбени додир са непријатељем.

¹²² АОС, к. 1337, рег. бр. 6-1/1.